

از اواخر قرن چهارم تا زمان حمله مغول سه سلسله غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان بر بخش‌هایی و گاه بر سراسر ایران حکومت کردند. در این دوره ایران تحولات سیاسی، اقتصادی اجتماعی و فرهنگی مهمی را تجربه کرد. در این درس شما با بررسی شواهد و مدارک مختلف تاریخی، علل، آثار و نتایج تحولات مذکور را مورد بررسی قرار می‌دهید.



تحولات سیاسی

فکر کنیم و پاسخ دهیم

با راهنمایی دبیر و همفکری، توضیح دهید چه عاملی نقش مهمی در ورود ایران به دوران غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان داشت؟



غزنویان

محمود فرزند سبکتگین و نوه الپتگین که سپهسالار سامانیان در خراسان بود، در شهر غزنه حکومتی مستقل تأسیس کرد که در تاریخ ایران به حکومت «غزنویان» مشهور است. وی سپس به تدریج بر تمامی نواحی خراسان و بخشی از قلمرو سامانیان سلطه یافت. محمود همچون دیگر فرمانروایان هم‌عصر خود، از ابتدای تأسیس حکومت خود در پی کسب حمایت خلیفه عباسی، القادر بالله، برآمد. او بسیاری از اقدامات سیاسی مذهبی خود را در پوشش جهاد در راه خدا (غزا) و به بهانه مبارزه با مخالفان خلافت عباسی انجام می‌داد. به همین دلیل به ری که تحت حاکمیت آل بویه شیعه مذهب بود، حمله برد (۴۲۰ق) و پس از تصرف آن بسیاری از علما و مردم شهر را به بهانه اسماعیلی بودن به قتل رساند و کتابخانه مهم آن‌جا را به بهانه وجود کتاب‌های فلسفه به آتش کشید. از جمله حوادث مهم دوران حکومت محمود غزنوی لشکرکشی‌های

در جریان لشکرکشی‌های جهادی مسلمانان به ماوراءالنهر و سرزمین‌های آن سوی رود سیحون در سده‌های نخست هجری، شماری از ترکان به صورت فردی یا طایفه‌ای و قبیله‌ای به دین اسلام گرویدند و به درون قلمرو اسلامی راه یافتند. عده زیادی از آنان به دلیل استعداد خاصی که در امور نظامی داشتند به خدمت دربار عباسیان و امیران مسلمان درآمدند. شماری از آنان حتی به مراتب و مناصب بالای نظامی دست یافتند. الپتگین از جمله این افراد بود که در دربار سامانیان به مقام سپهسالاری رسید. او در میانه قرن چهارم هجری قمری (۳۵۰ق) در شهر غزنه (غزنی/ غزنین) در کوهستان‌های نواحی شرقی افغانستان کنونی که مرز (نغر) شرقی سرزمین‌های اسلامی با هند غیرمسلمان محسوب می‌شد، زمینه ایجاد حکومتی محلی را فراهم کرد. در هنگامه ضعف سامانیان،



بی‌دربی وی به هند بود. او به بهانه جهاد در راه خدا بارها به هند حمله کرد؛ در حالی که هدف و انگیزه‌اش از این حملات، دستیابی به ثروت فراوان هند از طریق غارت معابد و پرستشگاه‌های آن سرزمین بود.

نقشه قلمرو غزنویان در زمان سلطان محمود غزنوی



ایران را یکی پس از دیگری تسخیر کرد. وی سرانجام به بغداد رفت و خلیفه عباسی را از تسلط آل بویه شیعه‌مذهب درآورد و خود را مُنجی خلافت معرفی کرد (۴۴۷ق). خلیفه نیز حکومت ایران و عراق را به او بخشید و دستور داد که نام وی را در خطبه بخوانند و سکه به نام او زنند. خلیفه همچنین لقب «سلطان رکن‌الدوله» را به طغرل داد. در زمان آلب‌ارسلان، جانشین طغرل، سلجوقیان در نبردی بزرگ که در ملازگرد رخ داد (۴۶۳ق)، سپاهیان امپراتوری روم شرقی را شکست دادند، امپراتور را اسیر کردند و آسیای صغیر را به متصرفات خود افزودند. در آن زمان قلمرو سلجوقیان از رود سیحون در شرق تا دریای مدیترانه گسترش یافت. این وسیع‌ترین قلمرو یک حکومت در ایرانِ دوران اسلامی بود. توسعه قلمرو سلجوقیان در آسیای صغیر، موجب مهاجرت قبایل و طوایف ترک به آن منطقه و تغییر اوضاع سیاسی و فرهنگی این ناحیه شد. در زمان ملکشاه سلسله سلجوقی به اوج قدرت رسید و در نتیجه

پس از محمود، پسرش مسعود نیز سیاست پدر را در حمله به هند ادامه داد و این سیاست از جمله عواملی بود که سبب شد وی از وضعیت مردم، به خصوص سکنه خراسان که در زیر بار فشار مالیاتی حکام وی به شدت آسیب دیده بودند، غافل بماند. از این رو، هنگامی که سلجوقیان به فرماندهی طغرل به شهرهای خراسان هجوم آوردند، مردم دروازه شهرها را به روی مهاجمان گشودند. به دنبال شکست مسعود غزنوی از سلجوقیان در نبرد سرنوشت‌ساز دندانقان (۴۳۱ق)، سلطه غزنویان بر خراسان پایان یافت، اما حکومت آنان بر مناطقی از سرحدات شرقی ایران (افغانستان کنونی) و شمال غربی هند تا اواخر قرن ششم هجری ادامه داشت.

سلجوقیان

سلجوقیان طایفه‌ای از ترکان بودند که پس از گرویدن به اسلام، نخست در ماوراءالنهر و سپس در خراسان مستقر شدند. طغرل سلجوقی پس از تصرف نیشابور، این شهر را به عنوان مرکز حکومت خود برگزید (۴۲۹ق). او سپس شهرها و مناطق مختلف





قلمرو سلجوقیان در زمان ملکشاه

بیشتر خاندان‌ها و حکومت‌های محلی از بین رفتند و یا به اطاعت سلطان سلجوقی گردن نهادند. به دنبال مرگ خواجه نظام‌الملک و ملکشاه، حکومت سلجوقیان در اثر اختلافات فراوان بر سر قدرت و جانشینی دچار ضعف شد و سرانجام قلمرو این حکومت به دو بخش غربی و شرقی تقسیم شد. تلاش سلاطینی مانند سنجر برای احیای شکوه گذشته، به دلیل درگیری‌های داخلی و نیز هجوم اقوام مهاجمی همچون قراختائیان^۱ و غزها^۲ این آرزو محقق نشد. شکست سلجوقیان از قراختائیان (۵۳۶ق) در نبرد قطوان منجر به از دست رفتن ماوراءالنهر شد. از سوی دیگر اقوام غز به نواحی خراسان و سپس دیگر نواحی قلمرو سلجوقی هجوم آوردند که در اثر آن آسیب‌ها و خسارت‌های زیادی به شهرها و نواحی مسکونی قلمرو سلجوقی وارد شد. به دنبال این حوادث، قلمرو سلجوقی در ایران بین امیران مختلف تقسیم شد و رقابت و کشمکش بر سر قدرت، حکومت سلجوقی را بیش از پیش تضعیف کرد. با پیروزی تکش خوارزمشاه بر آخرین سلطان سلجوقی (۵۹۰ق)، دولت سلجوقیان منقرض شد و خوارزمشاهیان قدرت را به دست گرفتند. علاوه بر عوامل فوق، مبارزات اسماعیلیان در ایران و نیز قدرت گرفتن اتابکان در نواحی زیر سلطه سلجوقیان نیز در ضعف و زوال این دولت مؤثر بودند.

۱- قراختائیان اصل و نسب مغولی داشتند. در قرن چهارم میلادی جذب فرهنگ چین شدند. محل اصلی سکونت آن‌ها در شمال کوه‌های تیان‌شان بود. در حدود سال ۵۱۲-
 ۵۱۸ق حکومت قدرتمندی تشکیل دادند. در ۵۳۱ق به سرزمین‌های اسلامی هجوم آوردند. نزدیکی آن‌ها به ماوراءالنهر سبب حرکت سنجر برای نبرد با آن‌ها شد.
 ۲- غزها دسته‌ای از طوایف ترک بودند که در زمان سلطان سنجر قوت گرفتند و با شکست سنجر و اسارت او، خراسان را برای مدتی تصرف و غارت کردند.



«اتابک» در ترکی به معنای پدربزرگ و سرپرست است. سلاطین سلجوقی شاهزادگان خردسال خود را برای اداره نواحی تازه فتح شده با گروهی از امیران و بزرگان که به آنها اتابک گفته می شد و وظیفه سرپرستی آنان را داشتند گسیل می کردند. در دوران ضعف سلجوقیان بسیاری از این اتابکان، شاهزادگان را از قدرت برکنار کردند و خود در منطقه تحت سلطه وی حکومت مستقلی تشکیل دادند.

خوارزمشاهیان



قلمرو خوارزمشاهیان (سلطان محمد خوارزمشاه)

خوارزم، یکی از مناطق آباد ایران زمین در قرون نخستین و میانه اسلامی بود. به حاکمان ناحیه خوارزم، خوارزمشاه گفته می شد. خاندان حاکم بر این منطقه با وجود استقلال داخلی، از سلجوقیان اطاعت می کردند. در زمان سنجر، آتسز، حاکم خوارزم با مشاهده ضعف حکومت سلجوقی ادعای استقلال کرد. جانشین او، نکش با شکست دادن طغرل سوم آخرین سلطان سلجوقی، بر بخش وسیعی از ایران تسلط یافت. سلطان محمد خوارزمشاه نیز توسعه طلبی را وجهه همت خود قرار داد و غوریان، قراختاییان و ملوک مازندران را برانداخت و بر کرمان نیز مسلط شد.

در زمان سلطان محمد روابط خوارزمشاهیان با خلافت عباسی، به دلیل این که حکومتش مورد تأیید خلیفه عباسی قرار نگرفت، به تیرگی گرایید. او که به بهانه عدم لیاقت خلیفه عباسی و با اعلام این که حکومت حق سادات حسینی است، یکی از سادات حسینی^۱ را برای جایگزینی خلیفه با خود همراه کرده بود، به بغداد حمله کرد اما به دلیل برف و سرمای شدید حمله وی در همدان متوقف شد.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

چه عاملی سبب شد که سلطان محمد خوارزمشاه حکومت را حق سادات حسینی دانسته و تصمیم به برکناری خلیفه عباسی و دادن خلافت به شیعیان بگیرد؟



بزرگترین خطا و بی تدبیری سلطان محمد خوارزمشاه، بهانه دادن به دست مغولان برای حمله به ایران بود، که در اثر آن بخش‌هایی از ایران در معرض قتل و غارت سپاهیان چنگیز قرار گرفت و حکومت خوارزمشاهیان نیز ساقط شد.



یک توضیح



مورخان نوشته‌اند چنگیز کاروانی متشکل از پانصد بازرگان با کالاهایی گرانبها به ماوراءالنهر فرستاد. حاکم شهر مرزی اُترار به نام غایرخان اموال آنان را تصاحب کرد و جز یک تن همه آن‌ها را کشت. منابع تاریخی درباره انگیزه وی اتفاق نظر ندارند. بعضی علت این اقدام را جاسوس بودن آن‌ها دانسته‌اند، برخی علت آن را به‌جا نیاوردن شرط ادب ذکر کرده‌اند و بعضی هم این اقدام را با اجازه سلطان محمد خوارزمشاه و ناشی از طمع دست‌یابی به ثروت کاروانیان شمرده‌اند.



فعالیت ۱

نمودار خط زمان تاریخ ایران در دوران حکومت‌های غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان را ترسیم کنید و رویدادهای مهم سیاسی و نظامی را بر روی آن نشان دهید.



نظام اداری

سلاطین غزنوی که دست پرورده شیوه فرمانروایی ایرانی اسلامی بودند به خوبی درک می‌کردند که در اداره قلمرو رو به توسعه خود به استفاده از نظام اداری ایرانی و بهره‌گیری از دیوانسالاران ایرانی نیاز دارند. از همین رو بسیاری از دیوانسالاران حکومت سامانی و حتی برخی از دیوانسالاران حکومت آل بویه را به خدمت گرفتند. سلجوقیان نیز از آغاز حکومت با به کارگیری دیوانسالاران ایرانی همچون عمیدالملک کندی و خواجه نظام‌الملک توسی نظام اداری

ایران را کامل تر و گسترده تر کردند. در این بین نقش نظام‌الملک در ساختار نظام اداری ایران عصر سلجوقی به اندازه‌ای برجسته است که دوران وزارت وی را می‌توان «عصر نظام‌الملک» نامید. خواجه نظام‌الملک در تلاش بود که با تقویت حکومت مرکزی از طریق تقویت و توسعه نظام اداری مدنظر خود که مبتنی بر میراث اداری کهن ایرانی بود ضمن ایجاد ثبات و استمرار، با نیروی سرکش امیران و نظامیان سلجوقی که به سنت‌های قبیله‌ای خود همچنان وفادار بودند، مقابله کند. این چالش مداوم، منجر به تقابل دو نیروی





مخالف شد که در تاریخ ایران به نام تقابل اهل قلم (دیوان سالاران) و اهل شمشیر (نظامیان) معروف گردید. نظام اداری سلجوقی الگویی مطلوبی برای حکومت‌های پس از خود شد.

نظام اداری سلجوقیان نیز مانند دوره غزنوی به دو بخش درگاه و دیوان‌ها تقسیم می‌شد و تقابل دو عنصر اهل قلم و اهل شمشیر در این عصر نیز وجود داشت. دیوان‌ها در پایتخت حکومت قرار داشتند و در دیگر مناطق کشور نیز نظام اداری تقریباً مشابه اما به مراتب کوچک‌تر از پایتخت وجود داشت. بنابه ضرورت برخی دیوان‌ها به تدریج توسعه و تحول یافتند و دیوان‌های جدیدی نیز

به وجود آمد. دیوان وزارت که در رأس آن وزیر قرار داشت به شکوهمندی بی‌نظیری رسید. با این حال وزیر در منصب خود هیچ امنیتی نداشت و آنچه سبب تداوم کار وی می‌شد، اراده و خواست سلطان بود. اگر سلطان بنا به دلایلی از وزیر رنجیده یا از موقعیت وی به هراس می‌افتاد، عزل یا قتل و مصادره اموال در انتظار او بود. همه دیوان‌های سلجوقی زیر نظر وزیر کار می‌کردند. در این دوره از اهمیت برخی دیوان‌ها نسبت به دوره غزنوی کاسته شده و برخی دیگر اهمیت بیش‌تری یافتند.



فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن‌ها پاسخ دهید.

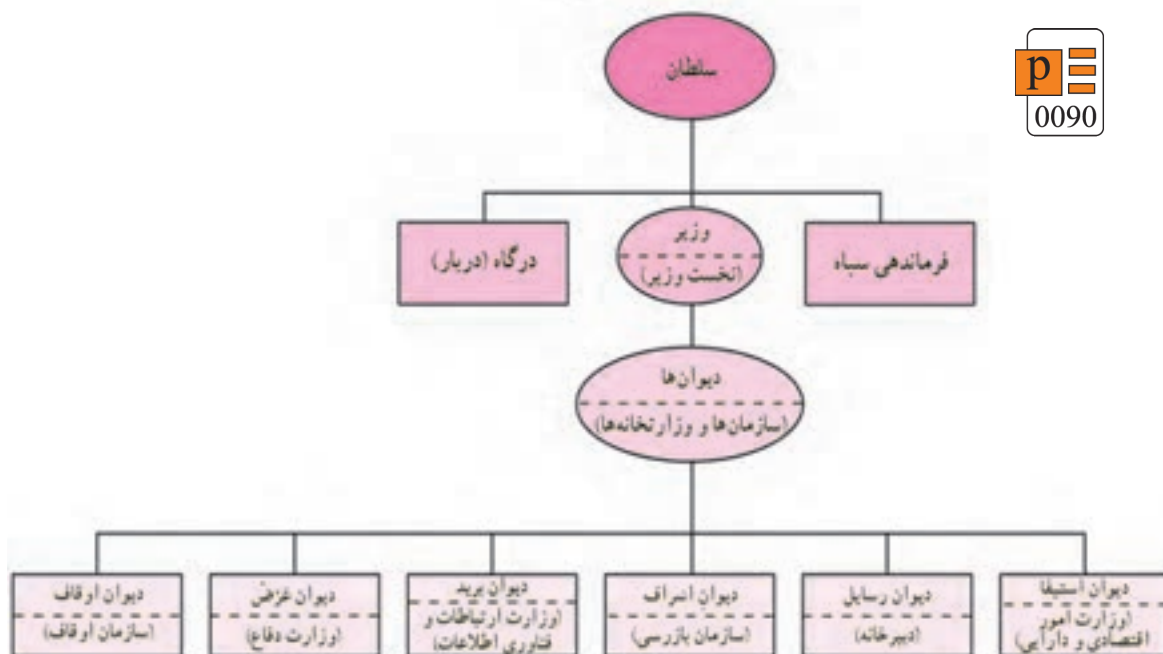
متن ۱: «روزی سلطان به وی [نظام الملک] پیغام داد که همانا با من در ملک شریکی که ولایت و اقطاع به اولاد خود می‌دهی، و هر تصرف که در ملک می‌خواهی بی‌مشورت من می‌کنی، خواهی تا بفرمایم که دوات وزارت از پیش و دستار از سرت بردارند؟ نظام الملک جواب داد که دوات من و تاج تو در هم بسته است و توأمانند، اما فرمان او را باشد» (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، جامع‌التواریخ، بخش سلجوقیان، ص ۳۶).

– منظور نظام الملک از رابطه بین دوات [نماد اهل قلم] وی و تاج سلطانی چیست؟

متن ۲: «باید که به همه اطراف همیشه جاسوسان روند بر سبیل بازارگانان و سیاحان و صوفیان و داروفروران و درویشان، و از هر چه می‌شنوند خبر می‌آورند تا هیچ‌گونه از احوال چیزی پوشیده نماند» (نظام الملک، سیاست‌نامه، ص ۹۰).
الف) با توجه به متن فوق، نظام الملک، ایجاد کدام دیوان را برای حکومت سلجوقی ضروری شمرده است؟
ب) به نظر شما اطلاع حاکم از اوضاع مملکت می‌توانست چه فایده‌ای به همراه داشته باشد.



تعداد نظام اداری - دیوانی



نام دیوان	توضیحات
استیفا	استیفا به معنای تمام گرفتن و طلب تمام کردن است. دیوان استیفا یا دیوان بیت‌المال و دیوان خراج، معادل وزارت امور اقتصادی و دارایی امروزی بوده است. این دیوان به ریاست مستوفی یا مستوفی الممالک به امور مالی یعنی محاسبه و گردآوری درآمدها (مالیاتها) و هزینه‌ها (مخارج) رسیدگی می‌کرد.
رسایل	دیوان رسایل یا دیوان انشا به ریاست صاحب دیوان رسالت، وظیفه داشت احکام و نامه‌های حکومتی را نگارش، تنظیم، ثبت، دریافت و ارسال کند. عده زیادی دبیر در این دیوان مشغول کار بودند.
برید	دیوان برید یا چاپارخانه به ریاست صاحب برید، وظیفی شبیه اداره پست امروزی داشته است. چاپارهای این دیوان وظیفه داشتند علاوه بر انتقال پیام‌ها و نامه‌های حکومتی از مرکز به ولایات و بالعکس، برای فرمانروا خبرگیری و به نوعی جاسوسی کنند.
اشراف	دیوان اشراف مشابه سازمان بازرسی کنونی بوده است. این دیوان به ریاست مشرف بر دخل و خرج کشور و عملکرد دیوانیان به ویژه مستوفیان نظارت می‌کرد.
عراض	دیوان عراض به ریاست عارض تقریباً معادل وزارت دفاع کنونی بود و بر امور اداری و مالی و تدارکاتی سپاه، از قبیل آمار سپاهیان، پرداخت و حقوق و مواجب آنان نظارت می‌کرد.



فعالیت ۳

با مطالعه دقیق وظایف دیوان‌ها در عصر سلجوقیان، بگوئید امروزه وظایف هر یک از این دیوان‌ها را چه وزارتخانه یا نهادی انجام می‌دهد؟



نظام اداری دوره خوارزمشاهی تداوم نظام اداری سلجوقی بود، با این تفاوت که اختیارات برخی دیوان‌ها نسبت به دوره سلجوقی کم شد، برخی دیگر تغییر نام یافت و برخی دیوان‌های جدید نیز تشکیل گردید. به‌عنوان نمونه در این دوره قدرت و نقش وزیر نسبت به دوره سلجوقی به شدت کاهش یافت و حتی در مواردی منصب وزیر حذف شد.

اوضاع اجتماعی اعتقادی

مانند اکثر ادوار تاریخی بخش عمده جمعیت ایران در این دوران در روستاها به سر می‌بردند بین روستاها و شهرهای ایران در ادوار مختلف روابط دوجانبه‌ای وجود داشت که تابع ساختارهای سیاسی

و اجتماعی اقتصادی جامعه بود.

شهرها مانند همه ادوار تاریخی ایران از سه بخش کهنه‌دژ (ارگ)، شهرستان (شارستان) و شهر بیرونی (زَبَض) تشکیل می‌شد، با این تفاوت که شهر بیرونی در دوره سلجوقی بیش از ادوار پیشین گسترش یافت. این اتفاق به دلیل رشد مناسبات شهری و افزایش جمعیت شهرها رخ داد. همراه با این تحول، عناصر شهر اسلامی مانند مسجد و بازار به شهر بیرونی منتقل شدند و در کنار هم قرار گرفتند. شهرهایی که مرکز یک ناحیه محسوب می‌شدند، به دلیل وجود نهادهای اداری و نیز به دلیل اهمیت سیاسی اجتماعی که داشتند، بیش از دیگر شهرها شاهد توسعه جغرافیایی، افزایش جمعیت و توسعه عناصر شهری بودند.

ساخت کالبدی شهر در دوره سلجوقیان



زندگی می‌کردند. بیهق، ری، گرگان، ساری و قم از جمله مهم‌ترین مراکز شیعه‌نشین ایران بودند. پیروان مذهب اسماعیلی که به امامت اسماعیل فرزند امام جعفر صادق (ع) پس از آن حضرت اعتقاد داشتند، نیز در شهرها و روستاهای ایران پراکنده بودند. این گروه مهم‌ترین مخالفان خلافت عباسی و دو حکومت غزنوی و سلجوقی بودند و به همین دلیل همیشه از سوی حکومت مورد تعقیب و آزار قرار داشتند. از وجود پیروان ادیان مسیحی، یهودی و زرتشتی در برخی شهرهای ایران نیز گزارش‌هایی در دست است.

در دوره سلجوقی به دلیل رشد شهرنشینی و توسعه مناسبات شهری طبقه بازرگان شهری بیش از پیش اهمیت یافت و بازرگانان به یکی از مهم‌ترین گروه‌های اجتماعی تبدیل شدند. در شهرها مشاغل و حرفه‌های گوناگونی وجود داشت. ری، اصفهان، مرو و نیشابور از جمله شهرهای مهم این دوران بودند.

بافت مذهبی جمعیت شهری و روستایی این دوره را عمدتاً پیروان اهل تسنن تشکیل می‌دادند. به جز پیروان تسنن، شیعیان دوازده امامی (امامیه) نیز در شهرهای ایران پراکنده بودند و در برخی نقاط اکثریت داشتند. در برخی شهرهای ایران سادات علوی نیز



اسماعیلیان ایران

p
0096

تصویر قلعة الموت



اسماعیلیان از قرن سوم هجری فعالیت تبلیغی خود را در ایران آغاز کردند و در دوران سلجوقیان به یک جریان مذهبی سیاسی نیرومند تبدیل شدند. رهبری اسماعیلیان ایران را در آن زمان حسن صباح به عهده داشت که با خلافت فاطمیان مصر ارتباط داشت. حسن صباح و جانشینان او با تصرف و یا بنای دژها در مناطق کوهستانی و صعب‌العبور، پایگاه‌های مستحکم و نفوذناپذیر برای خود ایجاد کردند و با سلجوقیان و خلافت عباسی به مبارزه پرداختند. دژ الموت در نزدیکی قزوین و دژ گردکوه در حوالی دامغان از جمله مهم‌ترین قلعه‌های آنان بود. اسماعیلیان همزمان با مبارزات نظامی برای تبلیغ آیین خود و جذب مردم خصوصاً شیعیان به مذهب اسماعیلی و عقاید سیاسی خود فعالیت‌های

فرهنگی زیادی انجام دادند. آنان از افرادی به عنوان «داعی» برای دعوت و جذب مردم به اندیشه‌های خود استفاده می‌کردند. یکی از داعیان معروف اسماعیلی، شاعر و متفکر بزرگ ایرانی، ناصر خسرو بود که چندین کتاب مهم به زبان فارسی در این زمینه نوشت. خواجه نصیرالدین توسی دانشمند معروف شیعی قرن هفتم ق که در یکی از قلاع اسماعیلی به سر می‌برد از کتابخانه بزرگ و غنی اسماعیلیان بهره فراوان برد. مبارزات اسماعیلیان نقش مهمی در تضعیف سلجوقیان داشت. قلعه‌های اسماعیلیان در جریان حمله هلاکوخان به تصرف مغولان درآمد.

جانبداری آن‌ها از یک فرقه و مذهب و دشمنی‌شان با فرقه و مذهب دیگر، به این اختلافات و درگیری‌ها دامن می‌زد.

در این عصرگاه اختلافات و منازعاتی میان پیروان بعضی از فرقه‌ها و مذاهب اسلامی در برخی از شهرها و مناطق پیش می‌آمد. دخالت سوء حکومت‌ها به ویژه غزنویان و سلجوقیان در امور مذهبی و

p
0097

فعالیت ۴

سیاست مذهبی سلجوقیان را با سیاست مذهبی آل بویه مقایسه کنید و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی آن را بیان نمایید.

p
0098

به ضعف و زوال حکومت سلجوقیان کمک کرد. یکی از تحولات چشمگیر دوران حاکمیت غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان زوال موقعیت اقتصادی و اجتماعی دهقانان در ایران بود. مالکیت زمین در تاریخ ایران همواره یکی از مسائل مهم به شمار می‌رفته است. در طول تاریخ شکل‌های مختلف مالکیت بر زمین

اوضاع اقتصادی

مهم‌ترین منبع اقتصاد ایران در این دوره مانند همه ادوار تاریخی دیگر، کشاورزی بود. در دوره سلجوقیان تحولات و تغییرات مهمی در نظام زمینداری و کشاورزی ایران به وجود آمد که نهایتاً

p
0099

وجود داشته که در دوره‌های مختلف دچار تغییراتی شده است. مالکیت شخصی بر زمین بسیار محدود و ناپایدار بود و چنین املاکی همواره در معرض مصادره فرمانروایان و مأموران آنان قرار داشت. عمده‌ترین شکل مالکیت زمین در ایران، مالکیت دولتی یا دیوانی بود که از دوران باستان در ایران رواج داشت. در دوران اسلامی همچون گذشته، بخشی از زمین‌ها در قبال خدمت نظامی، اداری و... به افراد داده شد. در عصر سلجوقی با تدبیر نظام‌الملک نظام اقطاع که پیش از سلجوقیان و خصوصاً در حکومت آل بویه و در غرب ایران رایج بود، گسترش یافت. اقطاع به انواع مختلف واگذاری زمین به افراد نظامی یا صاحبان مشاغل دیوانی گفته می‌شد. نظام‌الملک با هدف نظارت و آباد کردن زمین‌هایی که از ادوار پیشین بایر و بلااستفاده باقی مانده بود، در توسعه نظام اقطاع نقش مهمی ایفا کرد. گرچه این سیاست در ابتدا نتایج و عواید مثبتی برای حکومت داشت، اما پس از نظام‌الملک به دلیل تمایل تدریجی صاحبان اقطاع به استقلال، سبب جدایی مناطقی شد که زمین‌های اقطاعی در آن‌ها قرار داشتند و نهایتاً به ضعف و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد. نوع دیگر مالکیت که به تدریج در این دوران در ایران توسعه یافت، زمین‌های وقفی بود.



زراعی و نیز دریافت بهره مالکانه از کشاورزان و صنعت‌گران خرده‌پای شهری از جمله مهم‌ترین کارکردهای اقتصاد شهری این دوره بود. با توسعه شهرنشینی و رشد شهرها اقتصاد شهری نیز رشد یافت. بازارها به عنوان قلب تپنده شهر رو به توسعه گذاشت. بازرگانان و پیشه‌وران مهم‌ترین گروه‌های فعال شهری بودند. بازرگانان این دوره به دو دسته تقسیم می‌شدند: بازرگانان توانگری که از اعیان شهری محسوب می‌شدند و بازرگانانی که از توان مالی زیادی برخوردار نبودند و به عنوان پیشه‌ور در بازار فعالیت داشتند. گروه اول معمولاً به سفرهای تجاری دور و نزدیک می‌رفتند و کالاهایی را از راه‌های زمینی و دریایی صادر و وارد می‌کردند. برقراری نظم و امنیت، گسترده‌گی قلمرو، ایجاد راه‌های جدید، توسعه حمل و نقل و وجود نظام دیوانی قدرتمند از جمله عواملی بودند که امنیت سبب رشد تجارت داخلی و خارجی در عصر سلجوقی شدند. سنگ‌های قیمتی، انواع منسوجات، برخی محصولات کشاورزی پرطرفدار، برخی اشیاء فلزی، ظروف سفالی و انواع ظروف شیشه‌ای در داخل و خارج از مرزهای ایران مبادله و خرید و فروش می‌شدند. صرافان که وظیفه انجام معاملات پولی و تسهیل مبادله کالاها را به عهده داشتند، نقش مهمی در توسعه تجارت خارجی ایفا می‌کردند.

اقتصاد شهری: تولید، مبادله و توزیع انواع کالا و محصولات



کاوش خارج از کلاس

با راهنمایی دبیر، درباره تاریخ شهر و یا استان محل زندگی خود در دوران سلجوقیان و خوارزمشاهیان گزارشی را تهیه و در کلاس ارائه دهید.



زبان، علم و آموزش

دوران طولانی حکومت سلسله‌های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی همزمان شاهد تکوین و اوج‌گیری فلسفه و علوم طبیعی و نیز افول تدریجی این علوم بود. در این دوران، دانشمندان



بسیار بزرگی فعالیت علمی می‌کردند. در دوره غزنوی ابوریحان بیرونی در نجوم و جغرافیا، ابن سینا در فلسفه و طب، در دوره سلجوقی ابوالعباس لوکری و خیام نیشابوری در ریاضیات و نجوم، شهاب‌الدین سُهروردی و امام فخر رازی در فلسفه و سید اسماعیل جرجانی در پزشکی از جمله معروف‌ترین این دانشمندان بودند.



مجسمه خیام در مقر سازمان ملل متحد در وین

حکیم عمر خیام نیشابوری

حکیم عمر خیام در عصر سلجوقی از عالی‌ترین مرتبه علمی برخوردار بود. خیام که شهرتش اکنون بیشتر به‌خاطر رباعیات اوست، در علوم ریاضی و نجوم سرآمد عصر خود محسوب می‌شد. علاوه بر آن در فلسفه نیز تبحر داشت. برخی محققان، عصر خیام را پایان دوره‌ای می‌شمارند که علم در دنیای آن روزگار تقریباً به مسلمانان اختصاص داشت. کتاب او با عنوان «رساله فی الجبر و المقابله» که در تاریخ علم آن را برجسته‌ترین رساله در این زمینه در تمام قرون وسطی خوانده‌اند شامل حل هندسی و تحقیق منظمی در طبقه‌بندی معادلات جبری درجه اول، درجه دوم و درجه سوم بود. وی همچنین در تحقیق و تنظیم آنچه تقویم جلالی منسوب به جلال‌الدین ملک‌شاه سلجوقی نام دارد، نقش اساسی داشت.

های وابسته به آن داشت بعدها الگوی بسیاری از نهادهای آموزشی دینی در دیگر نقاط دنیای اسلام و کشورهای غربی گردیدند. پس از نظام‌الملک، مدیران و مدرسان نظامیه‌ها توسط سلطان یا خلیفه تعیین می‌شدند. امام محمد غزالی از جمله مهم‌ترین و معروف‌ترین عالمانی بود که در این مدرسه درس خواند و درس داد. آخرین نظامیه تا حملهٔ هلاکوخان در سال ۵۶۵ ق به بغداد که به نابودی آن انجامید، فعال بود.

علوم دینی در قیاس با فلسفه و علوم طبیعی، به دلیل حمایت‌های حکومتی و نیز برتری موقعیت علمای مذهبی از جایگاه برتری برخوردار شد. با حمایت حاکمان و دولتمردان غزنوی و سلجوقی مراکز و مؤسسات آموزشی که پیش‌تر به علوم دینی اختصاص داشت گسترش یافت. نظامیه‌ها که به همت خواجه نظام‌الملک توسی در شهرهای مهم چون بغداد و اصفهان و نیشابور ساخته شدند، از این جمله بودند. این مدارس که اختصاص به تدریس فقه شافعی و دانش

بحث و گفت‌وگو

دربارهٔ آثار و نتایج اجتماعی و فرهنگی محدود و منحصر کردن مدرسان و محصلان مدارس به پیروان یک مذهب خاص در کلاس بحث و گفت‌وگو کنید.

دانشمندان این دوره به نوشتن آثار خود به زبان فارسی نیز در رونق و توسعهٔ زبان و ادبیات فارسی نقش به‌سزایی داشت. در عصر غزنوی شعر فارسی به اوج خود رسید و حکیم فردوسی شاهنامه را که نماد هویت ایرانی و زبان فارسی است سرود و ابوالفضل بیهقی یکی از

قرون چهارم تا هفتم دوران توسعهٔ زبان و ادبیات فارسی و ظهور بزرگترین نویسندگان و شاعران زبان فارسی است. تلاش‌های دیوانسالاران ایرانی در تبدیل زبان دستگاه اداری غزنویان از عربی به فارسی که در دورهٔ سلجوقی عملاً رسمیت یافت و تمایل علما و

فرصت مناسب برای توسعه هر چه بیشتر زبان و ادبیات فارسی فراهم آمد. شعر فارسی به‌ویژه در انتهای دوره سلجوقی به رونق و شکوفایی فراوانی دست یافت. سنایی، انوری، خاقانی و عطار از مشهورترین شاعران و نویسندگان عصر سلجوقی و خوارزمشاهی بودند.

بزرگترین شاهکارهای زبان فارسی یعنی تاریخ بیهقی را نوشت. در همین دوره آثار فراوانی در تاریخ، طب، ریاضیات، نجوم و فلسفه به زبان فارسی نگاشته شد. در عصر سلجوقی این روند رشد سریع‌تری به خود گرفت. با رشد شهرها، تأسیس و توسعه مراکز آموزشی و توسعه نقش و نفوذ روزافزون دیوانسالاران ایرانی در دستگاه اداری حکومت سلجوقی و جذب شعرا و نویسندگان به دربارهای مختلف،

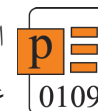
فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما عدم تعادل در رشد و گسترش علوم عقلی و نقلی در یک جامعه چه آفاتی می‌تواند به دنبال داشته باشد؟



هنر و معماری

از عصر غزنوی بعضی کاخ‌ها و بناهای برج مانند که آرامگاه مشاهیر عصر خود بودند، باقی مانده که در خور توجهند. دوره سلجوقی یکی از دوره‌های مهم هنر اسلامی تلقی می‌شود. گسترش ارضی، حکومت فراگیر، توسعه شهرنشینی، رشد اقتصادی و حمایت دولتمردان و برخی حکام در شکوفایی هر چه بیشتر هنر و معماری این دوره تأثیر به‌سزایی داشت. مسجد، مدرسه، کاروانسرا و نیز مقابر از جمله بناهای معماری رایج دوره سلجوقی به حساب می‌آیند. مسجد جمعه اصفهان که اولین مسجد چهار ایوانی در ایران است، الگویی برای معماران مساجد در ادوار بعدی شد. کاشی‌ها و گچبری‌ها و تزیینات به‌کار رفته در این مسجد نیز به عنوان نمونه‌ای عالی از هنر این دوره محسوب می‌شوند.



برج و آرامگاه ارسلان جاذب، سنگ بست، مشهد



کاوش خارج از کلاس

الف) به طور انفرادی یا گروهی درباره بناها و آثار تاریخی دوره سلجوقیان که در شهر یا استان محل زندگی شما وجود دارد گزارشی را در قالب پاورپوینت تهیه و در کلاس ارائه کنید.

ب) با رجوع به کتابخانه مدرسه، شهر یا جستجو در اینترنت در خصوص مهم‌ترین آثار هنری به‌جای مانده از عصر غزنوی و سلجوقی پاورپوینتی را تهیه و در کلاس ارائه دهید.



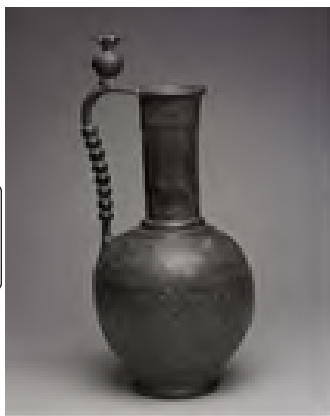
فلزکاری در عصر سلجوقی یکی از درخشان‌ترین دوران خود را در تاریخ ایران پشت سر گذاشت. آثار فلزی با تزیینات فراوان به صورت قلمزنی و نیز قالبی در مقیاس فراوان تولید و گاهی اوقات به خارج از قلمرو سلجوقی صادر می‌شدند. شیوه‌های تولید و تزیین فلزکاری عصر سلجوقی به دلیل غنای خود بعداً به سرزمین‌های غرب قلمرو اسلامی انتقال یافت.

هنر سفالگری گرچه به کیفیت دوره سامانی نرسید اما با استفاده از نقوش جانوری و گیاهی توسعه یافت و مراکز مهم سفالگری عصر سامانی از شرق ایران یعنی نیشابور و سمرقند به تدریج به مناطق مرکزی مانند کاشان انتقال یافت.

هنر کاشی‌کاری نیز در کنار توسعه معماری در این دوره به اوج خود رسید و استفاده از نقوش انسانی، گیاهی، جانوری و نیز نقوش هندسی برای تزیین بناهای مذهبی و غیر مذهبی کاربرد فراوانی یافت.



نمای داخلی گنبد مسجد جمعه اصفهان، دوره سلجوقیان



ایریق برتزی، نیشابور دوره سلجوقیان

پرسش‌های نمونه

- ۱ اهداف محمود غزنوی از حمله به هند چه بود؟
- ۲ با تصرف بغداد توسط سلجوقیان چه تقسیم‌بندی عملی در جهان اسلام رخ داد؟
- ۳ نظام‌الملک چه اهدافی از تقویت و توسعه نظام اداری در عصر سلجوقی داشت؟
- ۴ بافت مذهبی شهرهای ایران در دوران غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان را به اختصار توضیح دهید.
- ۵ عواملی که در توسعه تجارت داخلی و فراسرزمینی در دوره سلجوقی نقش داشت چه بودند؟
- ۶ چه عواملی در بروز منازعات سیاسی — مذهبی دوره ترکان نقش داشت؟
- ۷ عوامل مؤثر بر رشد هنر و معماری در دوره سلجوقی کدامند؟